

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

*Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében**

Balassi Bálint „Óh, én édes hazám, te jó Magyarország” kezdetű búcsúénekét sajnos nem ismerjük teljes egészében, hiszen a Balassa-kódex, a kihullott lapok miatt, épp ennél a versnél hiányos. A vers 9. strófájának első két sora, továbbá a harmadik sor kezdetét előlegező őrszavak, még a meglévő lap alján olvashatók, a folytatás azonban elveszett.¹ Ez a költemény Balassi azon négy világi énekének egyike, amelyek a pünkösdtől, a vitézi életet, a bujdosást, a hazát, illetve a végeket érintő tartalmuk miatt, az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiba is bekerültek. Az „Áldott szép pünkösdek gyönyörű ideje”, és a „Vitézek, mi lehet ez széles föld felett, szebb dolog az végeknél?” kezdetű versek teljes egészükben megfeleltek a váradi edíció szerkesztőjének, ám ugyanő a „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten” kezdetű versből a 7. strófát azért hagyta ki, mert az így hangzott:

Felejts el annak is háládatlanságát,
Aki most erre vitt éngem, régi rabját,
Ámbár élje vígan felőlem világát,
Csak énbennem olts meg nagy szerelmem lángját!

Valójában csak a szerelem szó okozhatott a kiadónak gondot, hiszen az 1640-es református énekeskönyv, valamint az azzal egykorú Kuun-kódex, amelyekben megvan ez a Balassi vers, nem hagyják el ezt a strófát, csupán megváltoztatják utolsó sorát: „Csak énbennem olts meg nagy háború lángját”, illetve „Csak oltsa[d] meg bennem keserűség lángját.”² (Talán e strófa harmadik sorát visszahangozza a „Látom az üdőnek gyönyörű ideit” kezdetű, XVII. századbeli ének 5. strófája: „Kedvedre élhetsz már felőlem, édesem, Az te szerelmeddel, gyönyörű kedvesem.” és az „Őszi harmat után” kezdetű híres ének 7. strófájának kezdősora: „Világod kedvedre azért szerelmeddel éld ezentúl, nem bánom.”)³ Ezt az ominózus versszakot a Balassa-kódex szerencsénkre eredeti formájában őrizte meg.

A váradi kiadó hasonlóképpen járt el Balassi búcsúversével, hiszen ebből is kihagyta a szerelmet érintő strófákat, s így „hazafiassá” vált tartalma miatt, bekerülhetett a vallásos énekek közé. A záróstrófát, ahol a versek elégetéséről esik szó, már tetszéssel fogadva, megtartotta, csupán ezért ismerjük.⁴

* A tanulmány az MTA Irodalomtudományi Intézetében az „...óh, én szerelmes ellenségem” (*Balassi új életre hozott búcsúéneke*) címmel, 1997. november 26-án elhangzott előadás jelentősen kibővített és átdolgozott változata.

¹ *Balassa-kódex*. A faksimile szövegét közzéteszi KŐSZEGHY Péter. A kódex betűhív átirását jegyzetekkel és utószóval közzéteszi VADAI István, Balassi Kiadó, Bp., 1974. A kódex 128. lapja.

² BALASSI Bálint *Összes művei* I., Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., 1951. 254-256. A továbbiakban: BÖM I.

³ RMKT XVII. 3., 533. és 534. (275 és 276. szám)

⁴ A váradi rendezett kiadás az újabb kutatások szerint 1655. körül jelenhetett meg. V.ö.: V. ECSÉDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül*, MKSz 1997, 201-205. – A versidézeteket az alábbi kiadásból vettem: *Balassi Bálint versei*. Kiad.: KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 1994.

Balassi búcsúéneke címében így foglalja össze annak tartalmát: Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quae habuit carissima, azaz: Búcsút mond hazájának, barátainak és mindazon dolgoknak, amelyek a legkedvesebbek voltak neki. A szépen komponált versben a költő búcsúzkodása a nagy távlatok, a közösség felől indul, majd egyre személyesebb irányba halad, amelynek ismert és feltételezhető lépései a következők: a haza, az egri vitézek, a lovak, a díszes öltözetek és fegyverek, saját katonái, a harcmező és a táj; a testvér, a barátok és rokonok; a szüzek és a menyek, a háládatlan szerető, – a költő önmaga –, s végül a versei; azaz a keresztyénség védőpajzsától, a szerző előtt heverő, énekekkel teleírt papirosokig terjed az ív. Majdnem minden strófa refrénszerűen, de más-más köszönőformulával zárul. A Juliától, mint háládatlan szeretőtől búcsúzó strófa után, de még a verseiről szóló záróstrófa előtt, Balassinak, legalább egy-két versszak erejéig, önmagáról is szólnia kellett; mégpedig arról, hogy miért is búcsúzkodik. Ezt a kompozícióban rejlő logika követeli meg. Eszerint a félstrófán kívül még két-három teljesen elvesztett versszakkal kellene számolnunk, vagyis az ének valódi terjedelme 12 vagy 13 strófa lehetett.

Ha a vers ép lenne, úgy inkább tarthatnánk szerelmi tárgyúnak, mint „hazafiasnak”, miképpen megcsonkult voltában látszik. Az egész költemény célja: ország-világ előtt elpanaszolni, hogy a költő szerelmes ellenségétől, Juliától, keserűen csalódva búcsúzik, sőt még a poézisnak is hátat fordít. Valójában minden egyéb csak ehhez a mondanóhoz szolgál felvezetésként. A szerelmi bánat a domináns elem a szövegben, nem pedig a vitézség! A búcsúvers való életbeli háttéréhez két korabeli levél nyújt támpontot. Illésházy István 1589. szeptember 29-én keltezett levelében elmondja, hogy maga Balassi írt neki arról, hogy: ...ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhozta Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget, és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.⁵ Mégjobb adalékot nyújt Forgách Simon, aki szeptember 26-i levelében érzékletesen számol be Balassi kibujdosásáról:

„Amely gyalog követem ma jött meg Késmárkról, beszéllé, hogy Hibbén Balassi Bálintra találkozott volt, és igen jól tartotta. Végre szolgálinak osztotta minden marháját, és csak *másodmagával*, egy rossz paripán és egy rossz bördolmában ment Késmárkká. Énnékem, a fiannak [Forgách Zsigmondnak] és az feleségének [Losonczy Annának] örökkön örökké való szolgálatját üzente. Kérdette tőle, hová mégyen, hogy énnékem tudja mondani. Azt mondta, hogy oda mégyen, ahová a két szemével lát. Azt is mondta, hogy egy nemesember volt véle. Annak az útban azt beszéllette, hogy Krakkóba mégyen, és ott öltözik olasz ruhába, és úgy indul el onnét. Kérdette, hová mégyen? Azt mondta, hogy az *tengeren túl mégyen*, és soha ez országba többé nem jű, és hogy ezt *sírva beszéllette volna*, és az nemesember is sírt volna rajta, és hogy Késmárkra sem tért volna bé, hanem mentent ment volna mellőle.”⁶

Mindkét levél azt tanúsítja, hogy az elvont szférába emelt valóság és a poézis életszerűsége ezúttal közel kerültek egymáshoz. A végsőkéig elkeseredett, sírvafakadó Balassi zárandoköltözetben jár, s a verseiben beharangozott úticél felé, a világ határirra, azaz az Óceánium-tenger partjáig készül kibujdosni, valahogy úgy, ahogy azt az 1588-ban keletkezett Apollonius-história főhőse teszi:

⁵ Illésházy István levele Laurenz Nierenbergerhez, az Alsó-Ausztriai Kamara titkárához. Rózsahegy, 1589. szeptember 29. A levél latin eredetijét közli BÖM I., 410. (57. számú levél): „Scipsit et mihi se, si tum non morietur, in 4 annis in Hungariam non venturum. Causam peregrinationis suae ponit Andream Balassa, qui sua ambiat bona, cui multum minatur, et relictam olim Christofori Ungnad, quae sibi nubere noluit.”

⁶ Forgách Simon levele Pálffy Miklóshoz. Surány, 1589. szeptember 26. Közli: TÓTH István, *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról*, Magyar Könyvszemle 1975, 61-66.

*Kevesed magával három órákorban éjjel az vízre méne,
Ékes beszédekkel búcsúzik házatól, ha soha meg nem jönne,
Nagy szokásokkal, siralmas jajszókkal így útára erede.*

Balassi azonban erőt véve magán, szokványos gesztussal, Forgách Simonnak és a frissen házasult párnak örökkön-örökké való szolgálatát üzeni. Nem fölösen udvarias szavak ezek, nem is gúnyból fakadnak, hanem a korabeli levelekben sokszor leírt „Éltig való szolgálatom ajánlása után” köszöntő formulát ismétlik előszóban.

Visszatérve a búcsúvershez feltehetjük a kérdést, vajon miként köszönhetett el abban a költő Losonczy Annától? Vizsgáljuk meg a váradi, rendezett edícióból kihagyott, de a Balassa-kódexből ismert két strófát.

Ti is, angyalképet mutató szép szüzek,
És szemmel öldöklő örvendetes menyek,
Kik hol vesztettetek, s hol élesztettetek,
Isten s jó szerelem maradjon véletek!

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem,
.....

Barakonyi Ferenc (1611–1675) kéziratból ismerte a „Ti is, ...” kezdetű strófát, hiszen az ő búcsúzó énekében ennek a parafrázisát olvashatjuk:⁷

Fejenként tűnétek virágzó szép szüzek,
Kik szerelmetekben máshoz köttettetek,
S tőlem jót vöttetek,
Isten s jó szerencse légyen tüvéletek!

Balassi búcsúversének kezdő felsóhajtása, az „Óh, én édes hazám, te...”, és az egymást követő „Ti is” megszólítások itt nyomatékosan összegződnek, hiszen a „Sőt te is, óh, én...”, mint egy második tételmondat vezeti be a strófákon át előkészített üzenetet. Különös fordulat a szerelmes ellenség kifejezés. Igaz, ez itt a sormetszetben is hibát okoz! A versciklus negyvenedik darabjának ötödik strófájában formálódik először ez az ellenségkép, ekkor még jelző nélkül:

Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel szívemben annak képét,
Ki halálra gyűlöl és sok halállal öl, úgy tart, mint *ellenségét*,
Hozzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet, olts meg bennem szerelmét.

A hatvannegyedik első strófájában már a költő mondja, megnevezés nélkül, Júliáról: „Kin csak örül, tudod, *édes ellenségem*”. A Szép magyar komédiában (Act. II., Sc. IV. végén) pedig Briseida ezt mondja Credulusnak: „De ha valahogy ezenben Júlia, az te *szerelmes ellenséged* reád talál, ha szinte meg nem mersz is véle vinni, de el ne fuss előle, hanem vess ellene néki, ha vágni nem mersz is hozzá.” Balassi irodalmi mintájából, Castelletti Amarillijéből veszi át, az ott jelző nélkül álló ellenség szót: „Ma tu s’*incontra*

⁷ RMKT XVII. 9., 302. (111. szám)

a sorte ti vien la tua *nemica*; poscia che non hai core d'assalirla; non le fuggir davante;...” Az ellenség szónak a szeretett nőre való alkalmazása, Briseida (Castellettinél Urania) képes beszédéből következik. Balassi ezt viszi tovább, amikor megalkotja a szerelmes ellenség formulát. A komédia további részében költőnk már túl is lép mintáján, amikor Júliát így beszélgeti (Act. IV., Sc. II.): „Az dühös farkas is nem nagyobb ellensége az juhoknak és barmoknak, s a kőeső sem nagyobb az éretlen gyümölcsnek, s az száraz dér sem az új plántáknak, mint nékem szerelme *Credulusnak*.” Castelletti eredetijében Amarilli nem azt mondja, hogy *Credulus* szerelme ellensége neki, hanem azt, hogy keserű és rossz számára a pásztor jelenléte: „Non e si amaro, e tristo, a le pecore il lupo, la folta nebbia a non maturi frutti, e'l pigro gielo a le novelle piante, com a me la presenza di cotesto pastore.”⁸

Cupido viszont csak egyszerűen ellensége a költőnek: „Édest, keserűvel elegítő gyermek, Régi ellensége nyugalmas éltetnek” valamint „Átkozott Cupido, szerencsém rontó, régi nagy ellenségem” (LII. 1., és Célia IX. 3.). Klaniczay Tibor szerint a „Nincs már hová lennem” kezdetű könyörgés ezen sora: „Ne gyalázzon engem kevély ellenségem” is valószínűleg Júliára vonatkozik.⁹ Huszti Péter *Aeneis* című históriájában (IV. 81.) Dido nevezi így az őt elhagyó Aeneast: „Az én kevély ellenségemnek ezt mondjad.” Klaniczay felvetése mégis kétséges, hiszen az említett könyörgésben és a 42. zsoltár parafrázisának „Hogy kevély ellenség azt veti szememre” sorában is, inkább az unokaöccsét éveken át rágalmazó Balassi Andrásra illik a kevély jelző. Illésházy fentebb idézett levelében is együtt szerepel Losonczy Anna és Balassi András, a szerelmes és a kevély ellenség, mint akik Balassi szerint bujdosásának kiváltó okai.

A búcsúvers, és az azt megelőző két ének 4x12 szótagos sorokból építkezik. Ezt az epikus versformát tudatosan kerülte Balassi, hiszen csupán elveszett, „Valyon meddig akarsz engem kesergetni” kezdetű, ifjúkori énekénél, és a kétes hitelű „Éngem Venus asszony...” incipitű búcsúversénél alkalmazta. Különös, hogy a költő 1589-ben, a Balassi-strófa megalkotása után, miért nyúlt a korban legáltalánosabb versformához. Rimay János, tervezett Balassi-kiadásának előszavában, számára hiányzóként említ egy ugyancsak ilyen formájúnak látszó éneket:¹⁰

Eger, vitézeknek ékes oskolája,
 Jó katonaságnak nevelő dajkája,
[ja],
[ja].

Klaniczay Tibor szép műhelyforgácsnak minősítette ezt a verstöredéket, azzal a magyarázattal, hogy az a búcsúének második strófájának, a szerző által elvetett, korábbi változata volt.¹¹ Ez a feltevés azonban bizton elvethető, mert a Rimay által kezdősoraiban

⁸ Az olasz eredeti vonatkozó részeit közli: MISIANIK, Ján, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., 1959. 115. és 120. – A magyar szöveget lásd: GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, Szerk. KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza. Utószó: KÖSZEGHY Péter, Bp., 1990.

⁹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA NyIÖK 1957. 265-338. (A töredékről: 178-279). Listius László 1653-ban megjelent *Magyar Mársában*, a *Descriptio Hungariae* című, III. rész 29 strófájában ez olvasható: „Ki nem ér csak kézzel, Eger hozzá közel, vitézek oskolája.” Ez olyan, mintha az „Eger, vitézeknek ékes oskolája” visszhangja lenne. (RMKT XVII., 12, 296.)

¹⁰ RIMAY János: *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához*. = RIMAY János *Összes művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 43.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás...* 319-320.

idézett éneknek léteznie kellett ahhoz, hogy annak jelzős rímzavait Gyöngyösi István felhasználhassa 1681-ben szerzett, s Esterházy Pálnak ajánlott *Palinodiájában*. Az 1695-ös lőcsei kiadásban *Prosopopoeia Hungariae*, azaz Magyarország megszemélyesítése alcímet viselő költemény 25. strófájában az ország, egy kesergő nimfa képében, így panaszkodik:

Az nemes erkölcsnek *nevelő dajkája*,
Az szép *vitézségnek* voltam *oskolája*,
Hol, mint az aranyat Lydius próbája,
Megvizsgálták, kinek mire áll a szája.¹²

Valószínűbb tehát az, hogy Balassi az eredeti verset, a Rimay által idézett kezdősorokkal, 1582. végén, Egerből való távozásakor írta, az ottaniaktól búcsúzva. A kötetkompozíció létrehozásakor viszont szüksége volt egy búcsúzkodó záróversre. Elővette tehát a régit, amelyet az új kezdőstrófával megemelt, s a második strófába kerülő, az egriekre utaló sorokat pedig átformálta. Ekkor, az új helyzethez illően változtatott a szerelmeséről, önmagáról és verseiről szóló sorokon. 1589 szeptemberének végén némileg különös volt Balassinak az egriektől is elköszönnie, hiszen jóideje a Tatra aljában, Liptóújvárot élte, s egy rövid érsekújvári közzjátékot leszámítva, nem vett részt a végvári életben.

De nézzük, hogyan is jutott el Balassi a búcsúénekig. Losonczy Anna 1588 végén – talán Balassi érsekújvári gáláns ügyéről, s a kipattant botránnyról értesülve – végleg visszautasította a költő házassági ajánlatát.¹³ A csalódott költő ekkor elhatározta, hogy az 58. verssel lezárja a mindvégig a mítikus és fiktív világban leledző Júliaciklust. A költő a *Szép magyar komédiából* emelte ki Credulus riválisának, Sylvanusnak „Óh, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája” kezdetű énekét, amelynek végéhez – a ciklusba illesztés érdekében – hozzáragasztott egy Petrarca CXXXII. szonettje zárósort is felidéző, ám a reális világba visszatérítő strófát.¹⁴

Hideg lévén kívöl, égvén penig belöl Julia szerelmétől,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
Ezt összverendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

Majd a nyomaték kedvéért még utána biggyesztette ezt is: Ez az Juliáról szerzett éneknek a vége. Az applikált strófa jól mutatja a költőnek azt a lehetőségét, hogy verseit bármikor átértelmezhesse. A szerelmi kudarc után nem veti el kötettervét, de félreteszi azokat az énekeit, amelyeket az eredetileg 66-os ciklusba akart elhelyezni. Immáron új befejezést készít elő. A lírai életrajzban hátralévő nyolc verset, a végső búcsúzásig, lépésről lépésre haladva írja meg.¹⁵ A fiktív világban tervezett végkifejlet helyett a valóságos élet eseményei is beépülnek a versgyűjteménybe. Hogy az élet és a költészet ezúttal közel járt egymáshoz, azt az ezután következő versek aggályosan pontos datálása is jelzi. Ilyen záróstrófákat, az 58. verset megelőzően, csak az Anna-versek között lehet találni. Hogy „útált szerelme kínját” el tudja viselni, többféle gyógyír közt próbál való-

¹² GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia (Kesergő Nimfa)* Kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 2000, 80.

¹³ Az érsekújvári ügyről lásd: ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 161-163.

¹⁴ E tremo a mezza state, ardendo il verno. – Fázom hő nyárban, s égek pusztá téiben. (Sárközi György fordítása)

¹⁵ Varjas Béla hosszasan vizsgálta a nagyciklus utolsó verseit és keletkezésük hátterét. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982. 339-346. (A „nászajándék” című fejezet) – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*. = ItK, CIII (1999), 635-646.

gatni.¹⁶ Ebben a hamleti élethelyzetben igencsak érthető a költő ide-oda való kapkodása.

Balassi 1589. júniusában szerzett, LIX. számú énekében új szerelem lehetőségét keresi, mégpedig a gyászában vigasztalásra szoruló fiatal Zsófi személyében:

Áldott Venus Asszony, kinél nyilván vagyon lelkem súlyos gyötrelme,
Jó szolgálatomért, nagy kínvallásomért gyűjts fel ezt szerelmemre,
Régi sok búm után hadd élhessek vígan evvel immár kedvemre!

A záróstrófában a költő áldozatul ajánlja lelkét a szép szűz kezébe, ám a bánatban nyújtható kölcsönös lelki vigasz aligha hozhatta meg számára a várt eredményt. Gyógyulás híján, a LX. versben, a bánat antidotumaként a testi öröm keresése is felmerül, amikor 1589. sovány böjtje idején, március 20. körül, Pozsony városából való kimentében, az a Zsuzsánna és Anna-Mária jut eszébe, akik a bécsi Tiefer Graben virágai voltak.¹⁷ E versében Balassi ugyanazokkal a szép kifejezésekkel szól a kurtizánokról, mint korábban szerelmeiről. A felidézett örömeik csekély gyógyító erejét azonban jelzi az élményeihez fűzött lakonikus két sor: „Ki ugyan nem elég / Bús szívemnek, mert ég.” A reneszánsz korban az olyan művelt, beszélgető partnernek is alkalmas cortigianák, mint a két bécsi német leány, vagy a lengyel Hannuska Budowskionka, időnként komoly ihletőivé válhattak nagy személyiségeknek. Így volt ezzel Balassi egyik irodalmi mintája is, a XVI. század jeles neolatin költője, Joannes Secundus, aki híres erotikus versciklusát, a Csókok könyvét, egy toledói kurtizánra gondolva írta.¹⁸

A költő számára a vigasztalódáshoz további lehetőséget kínált a vitézi élet és a kikeleti megújulás is, amelyről a „Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél?” kezdetű, LXI. vers fest érzékletes képet. A szerecsen lovakon nyargaló vitézek azonban nem valódi háborút vívnak, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckapát és tollforgós, fényes sisakot, nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, a puskák és a gránátok. A vers természeti környezete pedig a *Szép magyar komédia* bukolikus világát is felidézi, ahol maga a vitéz *Credulus* is ottlehetne a végbeli katonák társaságában. A párbajok, lesvetések, vásárütések csupán a harci szellem fenntartására, a vitézség próbájára, hírnév szerzésére vagy zsoldpótlásra szolgáltak, az ellenség kiűzése negyed századon át nem volt napirenden Magyarországon. Ennek a versnek a szövegét is csak az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból ismerjük, hiszen a Balassa-kódex másolója csupán első sorát írta le, üres helyet hagyva, a végül elmaradt, későbbi bemásolás számára. Így az is elképzelhető, hogy ennek, a végek dicséretéről szóló nevezetes éneknek is volt egy, talán datált, de a szerelemről mindenképpen szót ejtő záróstrófája, amelyet a váradi kiadó, a többi versnél elkövetett csonkításaihoz hasonlóan, ugyancsak kihagyott. E feltevésemet azzal támasztom alá, hogy Balassi, mint a továbbiakban látni fogjuk, a nagy-

¹⁶ Shakespeare-nél Hamlet nagymonológja: „For who would bear ... The pangs of *disprized* love.” Magyarul: Mert ki tűrné el ... a *nem becsült* szerelem kínjait. Arany János költői fordításában: „Mert ki viselné ... útált szerelme kínját.”

¹⁷ Bécsben a XVI. század elejétől adatható, hogy a Tiefer Grabenen Frauenhaus működött (WEISS, Karl, *Geschichte der Stadt Wien*, Wien, 1872., 199.) – TOMA Katalin: „Hogy bécsi virág juta eszemben” *Frauenhaus a bécsi Tiefer Grabenen?* = *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26-29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Universitas Kiadó, Bp., 2002, 283-290.

¹⁸ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Johannes Secundus = Világirodalmi lexikon, 5. kötet*, Bp., 1977, 719-720. – Magyar fordítása: *Csókok könyve. Johannes Secundus szép latin verseiből a római rhytmus muzsikájában költötte át magyarra* MÉSZÖLY Gedeon. Rózsavölgyi és Társának kiadása Budapesten, MDCCCXXI.

ciklus LIX. számú versétől a LXVI. számú záróversig sorakozó nyolc éneke közül, a többi hétben, minden esetben hangot adott szerelmi bánatának, és keltezéssel látta el őket. Miért lenne tehát ez a látszólag csupán vitézi ének kivétel? Nem lóghatott ki ez sem a *remedia amoris*, azaz az ártalmas szerelem orvosságait végigvevő felsorolásból! Ez a felvetésem egyúttal megkérdőjelezi a katonáénekről eddig közzétett kompozíciós elemzések eredményeit. A lengyel Adam Czahrowski Balassi ezen énekét használta mintául saját, végekről szóló költeményéhez, s bár sokszor szó szerintiek átvételei, mégsem lehet az ő verse alapján érdemben mérlegelni felvetésem jogosságát.¹⁹

Az eztán következő LXII. sorszámú, 1589. augusztus 10-ére datált, a Tatra havasainak aljában, remete módjára szerzett, szerelmesek énekében (*amatorum carmen*) a magány és a szemlélődés jelenik meg, mint újabb orvosság. Jól kapcsolódik ez az előző ének végvári idilljéhez, hiszen a vitézek közt is egyenlenséget támasztó szép leányról, Margitról szól. Vall ez a vers a szegénység miatti kisebbségi érzés elhessegetéséről, s a pusztán a szemnek szóló, titkos gyönyörködésről is:

Hónál fejérb lábát zöld pázsiton harmat, ha néha nedvesíti,
Hogy meztláb járván csak mulatságában szép virágit csipkedi,
Akkor bokrok megül nézvé, szerelmétül égek, örülvén néki.

Ez a strófa amúgy arról is nevezetes, hogy az Argirus széphistória egy részletével rokonítható (I. rész, 141.).

A LXIII. számú, augusztus 24-re datált, s nyolc ifjú legény dalnokversenyéről szóló ékös versben Balassi bravúros módon visszhangoztatja a női neveket. Ez az immár nem fegyveres, hanem szellemi téren folyó vetélkedés a költő öntudatának erősödését jelzi, ám egyúttal a búcsúzkodás kezdete is:

Egy szegény szarándok, régi barátok éneklette ezt néktek,
Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek,
Kit a nagy hamisság és háládatlanság föld szélére kergettek.

Az másfélezerben és nyolcvankilencben, Szent Bertalom-nap után,
Világ határirra való bujdosásra keservesen indulván,
Édes hazájából, jóakaróitól siralmasan búcsúzván.

Az LIX. verstől idáig következő öt ének, a Júlia-ciklusban kialakított modorban, fikciós elemekkel és petrarkista eszköztárral felszerelve íródott. A hátralévő három versben azonban formailag és tartalomban is visszatér a korábbi korszak, az Anna-versek világának hangja. Balassi fokozatosan elszakad a fiktivitástól, egyre inkább előjönnek a való élet momentumai, hogy majd a záróversben a költészet és a valóság egy pillanatra találkozassanak. Balassi nem kívánt búsképű lovag, azaz magyar Don Quijote lenni.

A versszerző a LXIV. versben a gyógyírkeresésből visszatér fájdalom okozójához, Júlia-Annájához, akit ezúttal, hogy nevét ígéretéhez híven többé ne említse, édes ellenségének nevez. Drámai monológ ez a vers, amely az antik és mitológiai példák ellenére, nagyon is valós érzéseket mutat. A talán pszichológiailag is elemezhető tépelődés címe: *Animus ingratitude amatae moerentem ipsemet solatur*, azaz: Szeretője háládatlanságán kesergő lelkét saját maga vigasztalja. A kulcsszó a háládatlanság,

¹⁹ WALDAPFEL József, *A magyar végek lengyel költője*. = W. J.: *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957., 138-139.

amely újra és újra felbukkan. A poéta az ezért való bosszúállás gondolatát ugyan elhessegeti magától, ám mégis szeretné, ha a nyerhetetlen, aki másnak adta magát, valahogy azért megbűnhődne. Az isteni igazságszolgáltatásban reménykedik, ezért felejtene kell szíve kárát, s önbecsülését vissza kell nyernie: Janus Pannonius *Saját lelkéhez (Ad animam suam)* szóló verséhez hasonlóan, Balassi is elégedett szellemi adottságaival:

Lám, mind szívet, elmét, Isten nem rosszt adott,
Hát miért keseregsz? Ne hadd el magadot!
Szemérem ez tőled, ki másnak tanácsot
Szoktál gyakran adni, hogy bú így meghajtott!

Ébredj fel azért már keserves sok búdból,
S ne gondolkodjál ez rút bosszúállásról,
Bizonyíts evvel is meg, hogy szereted jól,
Mert nem illik, hogy róla gonoszt szólj.

Ezek a méltósággal viselt szenvedés szavai. Az igaz szerető nem torolja meg a rajta esett sérelmet azzal, hogy rosszakat mond arról, aki elhagyta. Ez Balassinak is csak a költészetben volt lehetséges. Losonczy Anna és közte 1592-ben kezdődött egy infámia, azaz rágalmozási per.²⁰ A vers azzal az ezernyi szentenciában megfogalmazott toposszal zárul, amely szerint a nők szerelmének nem érdemes hinni, hiszen ők annak örülnek, ha búbánatot okozhatnak minél többeknek.

A nagyciklus utolsó előtti verse, a zárándokoknak vagy bújdosóknak való ének, amelynek a szerelemre vonatkozó strófáját, mint az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból kihagyottat, már korábban idéztem. Ez, a záróstrófa szerint, szeptember 29. előtt keletkezett. Az ének egésze a keserűségre az egyetlen lehetséges megoldást az Isten felé fordulásban és a nyugalmat hozó zárándokéletben keresi. Ide kívánczik a *Balassa-kódex* töredékes megjegyzése, amely arról beszél, hogy Balassi ezentúl csak istenes énekeket ír, s evilági éneket többet már nem szerez. A XL. vers 5. strófájában a költő még Cupidót kérte, vagylagosan, arra, hogy Júliát „hózzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet, olts meg bennem szerelmét.” Itt pedig már az Istentől várja, hogy: „Csak énbenem olts meg nagy szerelmem lángját!” A költő, kibujdosását Losonczy Anna magatartásával és szerelmi bánatával magyarázta, jóllehet azért vette útját Lengyelországba 1589 őszén, hogy az ott készülő, török elleni háborúhoz sereget gyűjtsön. Balassi ezen verse azonban a peregrinációba indulók hagyományos fohászkodását követi. Szenci Molnár Albert Psalteriumának oppenheimeri, 1612-iki kiadása függelékében egy „Emberi nemzetnek, te, igaz őrzője” kezdetű, az útonjáróknak szánt éneket, amelyben Balassié-hoz hasonlóak a gondolatok és szófordulatok.²¹

Térhessek meg onnét nagy jó egészségében,
Hálákat adhassak azokkal egyemben,
Azkik örvendeznek én megtérésemen,
Add meg ezt énnékem, kegyes Isten. Amen.

Végül nézzük újra a nagyciklust lezáró, csonka búcsúéneket. Létezik egy olyan, reprezentatív Balassi-kiadás, amelyben a búcsúvers töredékes strófája ki van egészítve.

²⁰ BÓNIS György, *Balassi Bálint szentszéki pereit*, ItK 1976. 671-676.

²¹ RMKT XVII. 6., 395, 442. (190. szám)

1961-ben jelent meg ez a kötet, Eckhardt Sándor szöveggondozásában, Klaniczay Tibor utószavával és Szász Endre illusztrációival. A strófa a következő:

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem [*ellen megvetettél engem,*
Letalább képemet őrizd meg szüvedben.]

Eckhardt Sándor még arra is gondot viselt, hogy, a nagyobb hitelesség kedvéért, a Balassi által használt palócos felsőfokot alkalmazza a legalább szóban.²² De nemcsak ő próbálkozott a kiegészítéssel, hanem a híres néprajztudós, Lükő Gábor is megtette ugyanezt. Az ő pótlása a következő:

Ki érdemem [*et is csak veszed semmiben,*
Immár Isten hozzád, légy jó egészségben!]

Lükő Gábor indoklást is fűzött eljárásához: „A csonka kilencedik strófát megpróbáltam rekonstruálni. Aki jobbat tud ajánlani, ne sajnálja tőle a fáradságot. Ha megsérült műtárgyainkat restauráltatjuk, verseinket sem illik elhanyagolni. Hiszen csonka állapotukban nem alkalmasak előadásra. Az általam ajánlott kiegészítést zárójelben közlöm.”²³

Nem tartjuk elég jónak e kiegészítéseket, ám figyelemre méltó, hogy e nagytekintélyű tudós emberek sem zárkóztak el a rekonstrukció megkísérlésétől. Az ilyesmi a latin szövegkiadásokban igen gyakori, ám magyar verseknél ritkán próbálják meg. Kitálatni természetesen nem lehet, hogy mit írhatott a költő, ám támpontként szolgálhat az, hogy verseire nagyon jellemző az azonos elemekből való építkezés. Balassi utánczó pedig az ő verseinek formulát és állandó fordulatait használták, variálták vagy bővítették, így ezek alapján is lehetséges bizonyos következtetéseket levonni. Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményében²⁴ feljegyzett egy olyan, a XVII. századi szerelmi költészet toposzait őrző éneket, amely a hűtlen szeretőtől való búcsúzást példázza:

Hézzám, hű szolgádhoz, ha igaz nem voltál,
Légy igaz már ahhoz, akihöz pártoltál,
Hezzám ha hűségöt csak szénnyel mutattál,
Isten légyön véled, ki tőlem elváltál.

Tégödöt az Isten mindön jóval áldjon,
A te szüved soha búra ne találjon,
Mint égből a rózsát, harmattal újítsion,
Mégis a szeretet holtig megmaradjon.

A csalódott szerelmes tehát nem átkozódik, hanem jót kíván egykori kedvesének. Ez Balassinál sem lehetett másképpen. A szeretőtől való elköszönés szokásos formulájáról egy könyvborítóra írt, XVI. századi tollpróba is tanúskodik:

²² Balassi Bálint versei és Szép magyar komédiája. Sajtó alá rend. ECKHARDT Sándor, az utószót írta KLANICZAY Tibor, illusztrálta SZÁSZ Endre. Bp., 1961. 124. (A 243. lapon Eckhardt jegyzete: „A szögletes zárójelben lévő szavakat és a dőlt betűsöket a kiadásban magunk pótoltuk, részint, hogy a másoló hibája miatt hiányos vagy romlott szöveget kiegészítsük,...”)

²³ LÜKŐ Gábor, *Balassi Bálint búcsúja*. = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, VIII. (1969-1970), 221-224.

²⁴ KRIZA János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Bibliotheca, Bp., 1943, 21-22.

*Légyen Isten hozzád, óh, én szép virágom!*²⁵

Balassi IV-es számú énekének 16. strófája hasonló búcsúformulával zárul:

Azért immár nékem el kell most indulnom,
De elmémet ugyan itt kell nálad hagynom,
Rólad gondolkodnom,
Légyen Isten hozzád, édes vigasztalom!

A további vizsgálódás kedvéért, magam is megkíséreltem Balassi búcsúversében a 9 strófa csonka, haramadik; valamint hiányzó, negyedik sorát kiegészíteni. Azon igyekeztem, hogy a vers gondolatmenetét követve, a költő saját szavaival fogalmazzak. A harmadik verssor „Ki érdemem ...” kezdetével egybecseng a *Szép magyar komédia* azon mondata, ahol Galatea ezt mondja Sylvanusnak: „...nem becsültem az te szerelmedet, azmint *érdemletted* volna tőlem” (Actus V., scena V.). Ugyanott Credulus, Sylvanus ellenségének nevezve, ugyancsak érdemére hivatkozik: „S ha tekintem, hát nem barátom, hanem halálos *ellenségem* voltál énnékem, mert sok esztendeig való szolgálatomnak minden bérét, *érdemét* elvesztetted tőlem.” (Act. IV. Sc. I. eleje). Az érdemem szerint szókapcsolat előfordulásai a következők: „*Érdemem szerint ne büntess engem*” (Óh, én Istenem”) „Ha *érdemem szerint* reám eresztesz kint, veszek, s jaj, hová légyek?” valamint „*Éngem*, romlott szegént, rossz *érdemem szerint*, haragod el ne vessen” (LI. zsol-tár, a 4. és a 8. strófában). A becsülésre pedig: „De meglásd, hogy jobban *becsüljed* ezután,...” (XXXVII. 7.). A hiányzó negyedik sor pótlása pedig, fogódzó híján, nem lehet más, csupán merő fantáziálás:

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem [*szerint nem becsültél engem*,
Légy áldott sok jóval, Istentől ezt kérem!]

Balassi búcsúverse, vagy annak esetleges korábbi változata, sokakhoz eljuthatott. Főként az Erdélyben másolt kéziratok énekeskönyvek vallanak Balassi szerelmi énekeinek ottani, a Magyarország más részein tapasztalhatóhoz képest, szélesebb körben való ismertségéről. Maga Balassi is „az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak” ajánlotta komédiáját. Erdélyben pedig nemcsak a főnemesi réteg, de a magyar írástudó polgárok is közel kerültek a reneszánsz költészethez. A Vigh Károly (1912–1990) által kiadott, marosvásárhelyi házasságtörési perek tanúvallomásaik között fennmaradt egy, eddig figyelemre nem méltatott versidézet, amelyet mindenképpen be kell vonnom vizsgálódásaimba. 1633. február 21-én írták azt a jegyzőkönyvet, amelyben Szabó Jakab perli feleségét, Kerekes Erzsébetet, mert az házasságtörést követett el Abrugyi Szabó István-nal. A perben negyvennél több tanút hallgattak ki. Közülük öten beszéltek el olyasmiről, ami figyelmünkre érdemes lehet. Az alábbiakban az ő vallomásaikból idézek.²⁶

²⁵ MÉSZÁROS István: *Újabb virágének-törédek a XVI. század első feléből*. = ItK, 1960, 199-200.

²⁶ *Asszonyok és férfiak tüköre*. Kiad. VIGH Károly. Bp., 1980. (Magyar Hírmondó) 298-300, 306-307, 310, 319-320. – VIGH Károly, *Szerelmi ének 1633. évi tanúvallomásokban*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Kolozsvár, XIV. (1970), 377-378. A keszkenőre írt sorok betűhív közlése. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. Attila, I. kötet, A-C. Bukarest, 1976. 863. B-hasáb, betűs 1. címszó [Marosvásárhelyi Levéltár, 290. 124 b]. – A keszkenő korabeli használatáról: PALOTAI Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, 1940. – Régi keszkenők az

Kovács Szabó Ferenc fassus est: „...Hallottam azt is Szabó Jakabnétól, hogy neki karmazsin sarut adott Abrugyi. Tudom azt is, hogy két keszkenőt adott Szabó Jakabné Abrugyinak: egyik pelikános, aranyos, az másik bötös, feketés. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.

Az gatyakötélén is láttam, hogy Kerekes Erzsók volt arannyal varrva, kit Abrugyinak adott Szabó Jakabné.”

Jó Szöcs István de Marosvásárhely fassus est: „Tudom azt, hogy mikor Szabó Jakab honn nem volt, Abrugyi István sokszor ott hált Szabó Jakabnénál. Láttam azt is, hogy Abrugyinak szép varrott gatyakötelei voltak. Az volt reávarrva bötőkkel: Szívem-lelkem, Kerekes Erzsók. Hallottam az maga háza népétől is, hogy mondták az asszonnak, miért nem elégszik meg az urával, miért szeret mást. Az asszony azt mondogta: Azért mert az fertelmes kurvák, az vásárhelyi legények, ha egy karázsia kötött kaphatnak, oly kevélyek véle, hogy nekik nem szólhatok. De az én szívem-lelkem talpig iskárlátban és gránátban vagyon, mégis nem kevély.”

Szabó Péterné, Judit asszony fassa est: „...Tudom azt, hogy egy bötös keszkenőt varratott vala énvélem Szabó Jakabné, az melyet – az mint hallom – azután Abrugyi Istvánnak adott volt. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.
Ideje megválnom te szép személyedtől,
Mert mindenkor búmra jártál csak egyedül.

Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
Nám az te kedvedért én eleget türtem,
Hogy most árván hagyta, azt nem érdemlettem.

Énnékem akkor azt mondogta, hogy az urának varratja, de – azmint hallom – más viselte meg.”

Rozsnyai Szabó István de Marosvásárhely fassus est: „...Hallottam maga szájából Szabó Jakabnénak, hogy beszél vala: Nem tagadom, hogy némely dologban vétkem nem volna, de az mit beszélnek, nem mindenre vagyon vétkem. Varrattam egy lábravaló-kötelet neki és egy keszkenőt is, de hiszem, az ajándék nem teszi az embert kurvává.”

Balog Gergely relictája, Anna asszony fassa est: „...Tudom azt, hogy Szabó Jakabné igen szép skófiomos keszkenőt varra Abrugyinak; az madaraknak még az lábok is arany- és ezüstoffonál volt.”

A marosvásárhelyi vallomásokban idézett, két négysoros strófa máshonnan még nem került elő. Megszokott dolog, hogy irodalmi szövegeket pergamenre vagy papírra írva, kőbe vésve, fémre karcolva, fába metszve olvashatunk, de a textilfelületre, mint íráshordozóra, csupán a háziasszonyt dicsérő, a XIX. századtól divatos, konyhai falvédők rigmusait látván gondolunk. Vannak azonban ezeknél művészibb emlékek is, még-

pedig többnyire a hazai református egyházművészetben. A régi úri himzéses, skófiu-szállal készült, betűs úrasztali terítőkön, bibliai aranymondásokat lehet olvasni. Ám egy újstílusú népdalban, amelyet a Nógrád megyei Rimócon gyűjtött egykor Balla Péter, a szeretőtől való bocsánatkérés és a keszkenőre varrott szerelmi vallomás egyaránt szerepel:²⁷

1. Összel érik babám a fekete szőlő,
Te voltál az igazi szerető,
Bocsásd meg, hogy ha mit valaha vétettem,
Ellenedre babám rosszat cselekedtem.

3. Kinek varrod babám azt a hímes kendőt?
Néked varrom, hogy legyél szeretóm.
Négy sarkába négy szál fehér rozsmaringot,
Közepibe babám, hogy szeretőd vagyok.²⁸

Ország szerte szokás volt, hogy a szeretők egymásnak szerelmi ajándékot adtak, amely sokszor éppen keszkenő volt. Egy 1755-ös hódmezővásárhelyi perben egy nő így vallott: „egy selyemmel varrott – *salva venia* – gatyamadzagot adtam néki.”²⁹ A marosvásárhelyi szeretők ellen, büntárgyként felemlített, bötűs keszkenő régesrég elrongyolódott, s csak a perlekedésnek köszönhető, hogy a ráhímzett szöveg jegyzőkönyvbe került, s máig fennmaradt. A két szépséges strófa valószínűleg nem önálló költemény volt, hanem egy hosszabb versből, szerelmi üzenetként emelték ki őket.

Magánlevelekben gyakran előfordul egy-egy versidézet felbukkanása, többnyire a szerző megnevezése nélkül. Török István például Balassi „Mi dolog Úr Isten, hogy ez egy kegyesen kívül senki nem tetszik” kezdetű, LV. énekének teljes első strófáját beleírta, 1595. december 23-án kelt, Batthyány Ferenchez írt levelébe.³⁰ Nádasdy Tamás pedig Kőszegről, 1605. május 26-án, Batthyány Ferenchez küldött levelében Balassi LVII. éneke 7. strófájának zárósora után, Tinódi egy ismeretlen szerzeményének négy szép sorát citálja.³¹ Batthyány Ferenc pedig 1604 és 1607 között egy egész sor szerelmeslevelét tüzdelt tele Balassitól való idézetekkel, amikor majdani feleségének, Poppel Évának udvarolt.³² Wesselényi Ferenc a XVII. század közepén írt leveleiben sokszor és lelkesen emlegetve idézi Balassit. Egy Koháry-családbeli úrhoz,

²⁷ *A mi dalaink. Ifjúsági daloskönyv.* VIII. kiad. Az Ifjú Erdély kiadása, Kolozsvár, 1943. 221. (187. szám). Az első strófa 3. sorát ebből javítottam: „Bocsásd meg *ha vala-valaha* vétettem”

²⁸ Hímzett virágokkal díszített keszkenőt tartó löcsei polgárasszonyt ábrázol egy 1641-ben készült festmény, amelyet a Magyar nemzeti Galériában őriznek.

²⁹ SZENTI Tibor, *Paráznák. Dél-alföldi szexuális bűnpörök a feudalizmusból (1723-1843).* Hódmezővásárhely, 1993.

³⁰ STOLL Béla, *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei,* Magyar Nyelv 1952, 170.

³¹ IVÁNYI Béla, *Tinódi-idézet egy XVII. századi levélből,* ItK, 1954, 318-319. – BENCZE Balázs, *Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben* = ItK, CIII (1999), 666-670.

³² ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi-emlékek,* EPhK, 1943, 32-48. (2. *Udvarlás Balassi Bálint verseivel*) – Wesselényi Ferencnek egy 1644. március 21-én, Füleken kelt, s Esterházy Miklós nádornak írt levelében van egy olyan versidézete, amelynek segítségével az RMKT XVII. századi sorozatának 3. kötetében, a 150. számon közölt „Keserves panaszim, mi haszna, hogy tészem” kezdetű ének 7. strófájában, a hiányzó 3. sor pótolható. Többek közt ezt írja Wesselényi: „Éngem sokféleképpen próbálnak, hol szép szóval, hol haraggal, de én csak választ sem ártam nekik. Igazán énekelhetem (amint gyakorta dúdolom is): Éngem fenyegetnek, de várok Istentől, felgyün még sötétből az én napfényem is, kit kívánok szívből.” (MERÉNYI Lajos, *Wesselényi Ferenc levelei füleki kapitánysága idejéből, 1639-1644.,* Hadtörténelmi Közlemények, 1893. 194-195.)

Németlipcséről, 1663. május 3-án írt levelében, például így: „amaz dicséretre méltó vitéz Balassa Bálint, az ki mind szerelmes, s mind vitéz vala, szerelme ellen keservesen így panaszol vala: Az kiért vétkeztem, az is hozzám álnok.”³³ Ez a XXXIV. vers 4. strófájának, kis torzítással idézett, utolsó sora. Sőt, maga Balassi is, egyetlen fennmaradt sajátkezű verskéziratában, öt strófát idéz önmaga verseiből.

Előszavak, könyvbejegyzések, iratokon maradt tollpróbák is őriznek, többnyire emlékezetből vett, néha pontatlan idézeteket. Szenci Molnár Albert Balassi búcsúversének első sorát szó szerint átvette, amikor 1597-es heidelbergi tartózkodása idején, négy-sarkú strófát írt egy Ianus Pannonius-kötetbe, mégpedig a Guarinus-penegyricus Dunát és Drávát említő sorainak margójára.³⁴ Ugyanő, az 1607-ben Herbornban megjelent Psalterium Ungaricum ajánlásában, a „Bocsásd meg Úr Isten” első strófáját, mint a magyar verselés legszebb példáját idézte.³⁵ Egy kolozsvári Melanchthon-kötet elejére, amelyet a possessor bejegyzése szerint, 1598-ban Vásárhelyi András adott ajándékba Zilahy Bálintnak, a „Bizonytal esmérem rajtam most erejét” kezdetű, 4. számú Balassivers 5 strófája sorainak felhasználásával költött, panaszos strófákat jegyzett be egy XVI. századi kéz.³⁶ Czobor Mihálynak 1607. július 13-án Teplán kelt levelére, amelyet Melith Pálné Csapy Krisztinának küldött tollpróbaként ráírták a „Most adá virágom nékem bokrétáját” kezdetű, XXIV. számú ének rontott szövegű első versszakát.³⁷ Balassi első himnusának 3 strófáját tollpróbaként firkantották egy 1632-es kassai városi iratra.³⁸

A marosvásárhelyi bírósági eljárásban említett keszkenőn verstanilag hibátlan, s láthatólag nagyon pontosan idézett sorok voltak olvashatóak. Tartalmukat nézve pedig, az szinte bizonyos, hogy e búcsúzó strófáknak a szeretőt kétszer is ellenségnek nevező szóhasználata egyedül Balassitól eredhet. A XVII. századi szerelmi énekekben nincs nyoma a szerelmes ellenség kifejezésnek. Így jogosnak tartom felvetni, hogy talán éppen Balassi búcsúverséből választotta ki a kedvére való strófákat, a korántsem szemérmes, marosvásárhelyi Kerekes Erzsók! A jegyzőkönyvíró sormetszet- vagy szótagszámhiba nélkül írta le mindkét versszakot. Mint korábban már említettem, a búcsúénekből hiányzó strófák csak szerelmi tartalmúak lehettek, mert különben nem hagyta volna ki őket az *Istenes énekek* váradí kiadója. Próbáljuk meg beilleszteni a két strófát Balassi búcsúversének megfelelő helyére, a 9. versszak után.

8 Ti is, angyalképet mutató szép szüzek,
És szemmel öldöklő örvendetes menyek,
Kik hol vesztettetek, s hol élesztettetek,
Isten s jó szerelem maradjon véletek.

9 Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,

³³ BALASSI Bálint *Összes művei, II.*, összeállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 129. (II. Wesselényi Ferenc nádor Balassi-idézetei)

³⁴ RMKT XVII. 6., 383, 432 (179. szám)

³⁵ RMKR XVII. 6., 16.

³⁶ A könyvbejegyzést Kelemen Lajos fedezte fel a kolozsvári Unitárius Kollégium Incun. 4. (r. sz. 19) jelzetű kötetében (Annotationes Philippi Melanchtonis. 1523.). A szöveg: „Semmi már énnékem ez világban éltem, mert nincs remésemem, kivel szívem vidámítanám, vagy bús lelkelem erőmre fordíthatnám, mert nincsen íletem semmi. – Óh, én szegin fejem, mire jutott igyed, hogy szüntelen siralom gyötör tized, nagy gond, nagy nyughatatlanság süllyeszti, veszti, szívem keserítő, bú szerző nagy szegínség.” Az adat közléséért Jakó Zsigmondot illeti köszönet.

³⁷ *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566-1623)*, sajtó alá rend. JANKOVICS József. Bp., 1981, 10.

³⁸ RMKT XVII. 9, 487, 741. (182. szám)

Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
 Ki érdemem [*szerint nem becsültél engem,*
Légy áldott sok jóval, Istentől ezt kérem!]

10 *Búcsúmat vészem már az én szeretőtől,
 Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.
 Ideje megválnom te szép személyedtől,
 Mert mindenkor búmra jártál csak egyedül.*

11 *Reménységgel tartott kedves ellenségem,
 Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
 Nám az te kedvedért én eleget türtem,
 Hogy most árván hagytál, azt nem érdemlettem.*

* * *

Ti pedig, szerzettem átkozott sok versek,
 Búnál kik egyebet nékem nem nyertetek,
 Tűzben mind fejenként égjete, vesszete,
 Mert haszontalanok, jót nem érdemletek.

Láthatólag jól illeszkednek a strófák a versbe. Rímtechnikájuk is hasonló. Az „azt nem érdemlettem” és a „jót nem érdemletek” korrelációja is figyelemre méltó. A jegyzetekben minden szóhoz és kifejezéshez összeszedtem a hiteles Balassi-versek és a komédia megfelelő sorait.³⁹ Nagyon sok a panelszerű egyezés. Közülük csupán egyet emelek itt ki, a XXIX. vers 6. strófáját, amely a rímshavakat formázza azonosan:

De hogynemmint távol lévén az ő *személyétől,*
 Szerelmemben őutána vertengek *egyedül.*

A búcsúvers kiegészítését és a betoldást olyannak tekintem, mint a képek és más műtárgyak restaurálását vagy rekonstrukcióját. A szakadozott vásznon lévő festmény

³⁹ A beillesztett strófákhoz köthető analógiák: Búcsúmot úgy adá, mint számkivetésre (IV. 15.) ... vígan már búcsút vettem (Fulviáról) – Hadd vehessek búcsút immár bánatimtúl (Hymnus III. 5.) – A szerető szó előfordulásait - nagy számuk miatt - csak a versciklus sorszámaival jelzem: I., II., IV., VIII., IX., XIV., XVII., XIX., XX., XXII., XXV., XXVI., XXVII., XXX., XXXV., LXII., LXIV., [LXVI.] Ugyanez a szó a komédiában szinte kulcsszó, oly sokszor jön ott elő! – ...nemkülönben, mint karul (XVIII. 4.) Mint egy áldozatot (X. 9.) ... mint egy kárhozatot (L. 9.) ... mint egy mély tömlőből (Komédia, Act. V. Sc. 4.) Segélj, most ideje, ... (54. zsolt. 1.) ... megváltam te kezdetől (IX. 6.) szép személyét (III. 5.) ... szép személye (IV. 9.) ... szép személyét (X. 5.) Szeretóm személyét ... (XX. 2.) Az én szívem ... mindenkor csak búskodó, mert az én ... (XXI. 6.) ... igen közel jár a bánat mindenkor az vigassághoz (Komédia, Act. I. Sc. II.) ... s búmra esmét fordított (LIX. 2.) Azt, ki közülünk többet ejtett búra (LXIV. 9.) ... a szerelem búmra most malommá lett (Célia, V. 1.) ... csak egyedül nékem (XIX. 3.) Csak te egyedül, szép Julia (Komédia, Act. III. Sc. I.) ... teljes reménységgel nyugszik tüzesült lelkem (LVI. 1.) Ki jó reménységgel virágozott, zöldellet. (Segélj meg ... 5.) ... kedves Julia tűnék (LIV. 15. Fanchali-változat) Hogy vétettem ... (V. 2.) Mit vétettem ... (LVI. 5.) Megbocsáss, Julia, nem akartommal véték (XLII. 4.) Inkább te bocsáss énnékem, ha ... nem becsültem te szerelmedet (Komédia Act. V. Sc. V.) Nemdenem kedvedért (XXV. 5.) Kit türök naponként ... (IV. 1.) ... csak őérette türök mindent jó kedvvel (XLIV. 5.) Felejtett árva (XIII. 8.) Hagyd el engemet ilyen árvaságra (XXV. 4.) Bujdosom, mint árva (XLIV. 3.) ... az én árva keserves fejemet (XLIX. 6.) ... engem szegény árvadot (LVI. 6.) ... én ez árva életem (Célia II. 2.) ... én szarándok árva életem (Komédia Act. I. Sc. I.) Azt sem érdemlettem volna bizony tőle (IV. 12.) Mert haszontalanok, jót nem érdemletek (LXVI. 12.)

kijavítása, vagy egy szobor töredékeinek összeillesztése és pótlása segíti elképzeltetni az ép művet. Egy kiegészített váza tökéletlenül is többet láttat, mint törötten. Hogy ezáltal valóban az igazi verssorokat leltem volna meg, azt nem tudom bebizonyítani, ám akkor sem tartom az elmondottakat hiábavalónak, ha tévedtem volna, hiszen e szép strófák segítségével talán sikerült Balassi búcsúversét valamelyest új életre hoznom.

Lükő Gábor néprajztudós, 33 évvel ezelőtt, a következő érdekes megfigyelést tette e versről: „A költő úgy búcsúzott el Magyarországtól, mikor 1589-ben Lengyelországba indult, mint aki soha többé nem tér vissza. Halálos ágyukon szoktak így búcsúzkodni a régi magyarok. S aki nem tehetette meg valami okból, elbúcsúztatta papja vagy a kántor, mikor már a ravatalon feküdt. Ezek a verses, többnyire énekelt búcsúztatók elkerülték a Balassival foglalkozó kutatók figyelmét. Aki megismerkedik velük, könnyen meggyőződhet róla, hogy ezek voltak Balassi mintái, és nem más. Balassi búcsújának felépítése, stílusa és versformája azonos a halottbúcsúztatók sablonos formájával. A halottbúcsúztató versekben maga az eltávozó szólal meg: a pap vagy a kántor az ő szávaival szól a hátramaradottakhoz, mintegy megjelenítve a halottat. Egymás után megszólítja hozzátartozóit s mindenkihez intéz néhány keresetlen, őszinte szót, elbúcsúzván tőle.”⁴⁰ Lükő Gábor ezek után egy népi halotti búcsúztató szövegét idézi példaként.⁴¹

A néprajztudós által ismertetett prosopopoeia, azaz a halott megszemélyesítő beszéltetése azonban nem a falusi emberek költői leleményeként jött létre, hanem a főúri temetések gyakorlatának utánzásaként. Lükő Gábor kitűnő megfigyelése óta ez már bizonyítható tény, hiszen az elmúlt évtizedekben a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának több olyan kötete is megjelent, amelyekben a népi búcsúztatók előképeinek tekinthető, nemes urak és asszonyok temetésére készült versezetek is szép számban szerepelnek.⁴² A köznép számára kiadott halottas énekeskönyvekben is akadt jónéhány olyan ének, amely a prosopopoeiát alkalmazta. A református egyházban, a XVIII. század végén, ezt a búcsúztatási formát már sokan kifogásolták. 1791-ben a híres *Hármas kis tükör* szerzője, Losontzi István nagykőrösi rektor írta, az általa kiadott *Halotti énekek* bevezetőjében, a következőket:

„Némely bölcs elmék ugyan a *Prosopopoeját* egészen kihagyatni kívánták, de így az egész könyvet nagy részben meg kellett volna változtatnom; melyre sem céлом nem volt, sem annyi bátorságot magamnak nem vehettem, tudván a bévett szokásnak nagy erejét. Azért némelyeket úgy hagytam, amint találtam. Különbösen is, azok az énekecskék úgy gondoltathatnak, mint búcsúzó versek, melyek *Prosopopoejával* szoktanak nálunk lenni, és nem úgy a megholtaknak, mint az élőknek taníttatásokra szolgálnak.”⁴³

Bizonyosak lehetünk abban, hogy efféle, az elhúnytakat prosopopoeiával búcsúztató versek már a XVI. században is voltak, ám ezekből egy sem maradt fenn. A búcsúzkodó formulák meglétéről azonban más irodalmi szövegek tanúskodnak. Ráskay Gáspár 1552-ben szerzett históriájában a főhős, a vitéz Francisco ekként köszön el vitéz társaitól (87. strófa):

Lám, vitézektől is úgy *búcsúzóék* vala,
Könyves szemmel nékik alég mondja vala,
Jó beszéddel őket úgy üdvezli vala:

⁴⁰ LÜKŐ Gábor, *Balassi Bálint búcsúja*. = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, VIII. (1969-1970), 221-224.

⁴¹ V.ö: *A Magyar Népzene Tára V. Siratók*, szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, Bp., 1966.

⁴² RMKT XVII. 9. és 14. kötet

⁴³ *Halotti énekek, melyek illendő megjobbítással, bővítéssel, díszesebb renddel és egynéhány 'soltárokkal a közhaszonra újobban kibocsáttattak*. Pozsony és Pest, 1791. – u.a. Pozsony és Pest, 1802.

Isten légyen véletek, szerelmes vitézim!

Ám felbukkannak ezek a toposzok a rejtélyes Gergei Albert által szerzett, s vélhetőleg az 1580-as években keletkezett Argirus históriájában is. Ebben a főhős, Balassihoz hasonlóan, szeretőjének nevezi a tündérlányt, akinek elvesztése miatt így panaszolkodik (I. rész 28.):

Tolvajt küldöttél volt hozzám követségül,
Éngemet megfosztál *az én szeretőmtől,*
Búcsút vészek majdan az napnak fényétől,
Nem akarok többé felkelni ez helyből.”

A tündérléány másodszori elvesztése miatt végképp elkeseredő Argirus öngyilkos akar lenni, s ezért saját maga mondja el az önnön halotti búcsúztatóját (II. rész 5-9.):

Óh, édes vén atyám és szerelmes anyám,
Kiket hitetlenül hagytam országomban,
Az én gyilkosomat csak vélem elhoztam,
Édes *rokonimat* bezzeg messze hagytam.

Légy egészségben már, szerelmes két bátyám,
Kikkel én az kertben szerencsét próbáltam,
Nap és az Hold, kiknek világánál jártam,
Átkozott nyoszolya, azhol elaludtam.

Légy te egészségben, én édes szerelmem,
Jaj, ez idegen föld majd megemészt engem,
Keserűnek tetszik világban életem,
Szerelemnek mérge majd megemészt engem.

Én szép fejr testem, kit gyengén tartának,
Az fúvó széltől is megoltalmaztanak,
Hol az te koporsód? Vadak elszagatnak.
Ki temet el téged, vallyon s kik siratnak?

Légy egészségben már, én utolsó napom,
Melyen ez világból leszen kimulásom,
Én utolsó óráim, melyen elaluszom,
Ez csorgó forrásnál majd leszen halálom.⁴⁴

Úsz Bálint, 1595-ben, nagy betegségében szerezte „Véletlen embernek utolsó órája” kezdetű énekét, amelyet – a latin versfők tanúsága szerint – testámentumul szánt gyermekeinek.⁴⁵ A halálra készülő szerző hosszú, jótanácsokat soroló és a prosopopoeiát önmagára alkalmazó énekének végén a a korabeli halotti búcsúztatók állandó motívumait használta fel.

⁴⁴ GERGEI Albert, *Árgirus históriája*, bev. NAGY Péter, szöv. g. és jegyz. STOLL Béla. Bp. 1986, 97.

⁴⁵ ÚJFALVI Imre: *In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra való énekek*. Várad, 1654, 32. (RMNy 2565)

*Végbúcsúmat vészem világi hívságtúl,
A nagy sarcoltató számtalan kínoktól,
Immáron megválom minden nyavalyáktúl,
Akik gyötröttenek távozzhatatlanul.*⁴⁶

Látható, hogy e négy sor kulcsszavai, mondandója és rímei parafrázis-szerűen jelennek meg a „Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől” kezdetű versrészletben. Úsz Bálint énekében felbukkan az előktől való elköszönés: „Légyen hát békesség immáron tinétek”, sőt a bocsánatkérés is: „Immáron énnékem mind megbocsássatok!”

A jeles vitézek balsorsát megéneklő szerzők is a prosopopoeiát alkalmazták, amikor megszemélyesítve beszéltették haldokló vagy halott hősüket. Rimay János is ezt tette, amikor a Balassi-fivérekéről írt *Epicédium*ában a halálosan sebesült költőt megszólaltatta. Balassi először hazájához szól, utána barátaihoz, öccséhez, és végül az egyik bűnbánati zsoltárral, az 51-dikkel, magához Istenhez.⁴⁷ Ez a sorrend az „Óh, én édes hazám...” kezdetű búcsúverset követi, ott azonban, az Isten és a zsoltár helyén, a szerelmekről és Juliáról, valamint az elégetni való, udvarló versekről esik szó. Rimay is beleszővi a búcsúzkodásba az elköszönést és a vétkek miatti bocsánatkérést:

Jó vitéz barátim, megszűkült magyarim, *Isten légyen hozzátok!*
Lelketek javáért, s jótok áldásáért *vétkem megbocsássátok,*
Hazátok oltalmát, mint Isten erőt ad, ne hagyjátok, lássátok!

A prosopopoeia alkalmazásával készült a Bocskai Istvánt 1607-ben elsirató rövid ének. Ebben a halott fejedelem, búcsúzkodása elején, a „Kassa szép városa, légyen Isten hozzád!” szavakkal köszön el hűséges városától.⁴⁸ A búcsúztatók hagyományos beszédmódját azonban jobban követi az az 1613-ban keletkezett tudósító ének, amely záró részében a meggyilkolt erdélyi fejedelmet, Báthori Gábort beszélgeti. Az innen idézett alábbi részlet sok párhuzamot mutat Balassi búcsúzásával.⁴⁹

*Óh, szép nemzetségim, vitéz Báthoriak,
Szánjatok, hol vagytok, mert vadak, madarak
Siratnak, kik szánnak, sok jó vitéz ifjak,
Erdélyi urakban, kik elmaradtanak.*

Bizony segíteni titeket kész valék,
De nagy véletlenül halálom történék,
Megásott veremben fejem, ím, béésék,
Szörnyű, rút halállal éltem elvégezék.

Megoszlott seregek, csataúzó rendek,
Szerelmes *vitézim*, szabad jó legények,
Hegyen, völgyön, vizen jártam tivéletek,
Diadalmas csatán forgottam köztetek.

⁴⁶ „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János: *Cantionale Catholicum*; PETRÁS Ince János: *Tudósítások*. Összeállította: DOMOKOS Pál Péter. Szent István Társulat, Bp., 1979, 1135.

⁴⁷ RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*. [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.] Szerk., sajtó alá rend. és a jegyz. ÁCS Pál. (A kísérőtanulmányokat írta: HAIMAN György, PIRNÁT Antal, SZABÓ András, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.) Balassi Kiadó, Bp., 1994.

⁴⁸ RMKT XVII. 1., 369-371. (87. szám)

⁴⁹ RMKT XVII. 1., 458-459. (103. szám)

Tanulatlanokból *jó vitézt neveltem,*
 Hitünk-, Istenünkért véletek szenvedtem,
Csata-, leshelyekben véletek legeltem,
 Istennek szolgáit véletek őrzöttem.

Menjetek ki immár siralmas völgyekre,
 Sírván kiáltsatok az magas kék égre,
 Tekétsen az fölség ti könyörgésteekre,
Jussak tinéktek is, urak, eszetekbe!

Óh, Báthori András, én *jó vitéz öcsém,*
 Véled nem szólhatok, mert elfogyott életem,
 Szánj meg, vétessed föl én vitézi fejem,
 Temesd tisztességgel én kimúlott testem.

Istennek fejenkint titeket ajánllak,
 Szerelmes híveim, majd immár elhagylak,
 Istennek angyali vélem csak maradnak,
 Hazámnak lakói mind rám támadtanak.

Az 1651-ben Kolozsvárott eltemetett váradi kapitány, Jármí Ferenc, a nevében írt verseszetben úgy búcsúzkodik testvéreitől és rokonaitól, amiként egykor Balassi öccsétől és jó barátaitól:⁵⁰

Szép *atyámfiái,* minden rokonságom,
 Járai Mihályné, jóakaró húgom,
 Már nem lesz véletek többé múltságom,
Most mindnyájatokat az Istennek hágyom.

Hasonló hangvételű az 1658-ból való, vitéz Kádár Istvánt sirató, nyomtatásban is kiadott históriás ének, amely olyannyira elhíresült, hogy a népi emlékezet, dallamával együtt, szinte változatlanul megőrizte.⁵¹ Az ismeretlen szerző a tatárokkal való harcban, Berettyóújfalunál elesett hőst ekként beszélgeti.⁵²

Elsőben végbeli szerelmes *barátim,*
 Fülöki, szécséni, putnoki *rokonim,*
 Nógrádi, palánki, gyarmati társaim,
 Diósgyőr, olnadi, szendrei *vitézim,*

Kikkel az Alföldön sokszor nyomorgottam,
 Sok deret, hideget, meleget kóstoltam,
 Sokszor az pogányon szerencsét próbáltam,
Már Isten hozzátok, túletek megváltam....

⁵⁰ RMKT XVII. 9., 319. (121. szám)

⁵¹ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Magyar Helikon, Bp., 1978, 68; KODÁLY Zoltán – VARGYAS Lajos: *A magyar népzene*. Bp., 1971, 250. (351. szám)

⁵² RMKT XVII. 9., 414. (161. szám)

A hosszú búcsúzkodás során többször is szóba kerül a bocsánatkérés:

Széki Péter, azki buzgó szeretettel,
Úgy voltál énvélem, mint test az lélekkel,
Megbocsáss az egész szendrei sereggel,
Ha voltam nálatok valami vétséggel.

A prosopopeiát alkalmazó halotti búcsúversekben a bocsánatkérés toposza többnyire a házastársat megszólító strófában szokott előfordulni. A szerzők a már régen meglévő sablonokat variálták. Egy 1645-ben, Váradon elmondott búcsúversben a megholt asszony így szól férjéhez:⁵³

De megbocsáss nékem, hogyha mit vétettem,
Áldását Istennek mindenben helyettem
Kévánom; országát az után. Szerelmem
Többet véled szólnom már nem lehet nékem.

Egy XVII. század közepi, székelyföldi versezetben a férj hasonlóképpen búcsúzkodik feleségétől:⁵⁴

Elsőbben is tőled, kedves házastársom,
Szombatfalvi Anna, illik *elbúcsúznom*,
Hogyha mit vétettem, tiszta szívből bánom,
Hosszabbítsa Isten életed, kévánom!

Kemény Simon temetésén, 1675-ben, ad melodiam „Cur mundus militat” énekelték a búcsúztatót, ahol a beszéltetett főúr feleségétől hosszabban búcsúzott:⁵⁵

Hú társam, nagyságos Prinyi Katharina,
Ki valál éltemnek ragyogó villáma,
Én gyönyörűségem s titkaimnak társa,
Isten légyen hozzád, életem istápjja!

Ha én gyarlóságból *valamit vétettem*,
Nem tetszhető dolgot kedved ellen tettem,
Megbocsáss énnékem, s élj Istennek itten,
Légyen az Úr véled, megváltál éntőlem.

A példákat még jócskán szaporíthatnánk.⁵⁶ Ebben és a többi énekben is megjelenik a Balassinál is alkalmazotthoz hasonló, megszólító strófakezedet: „Ti is, engem szánó szerelmes gyermekim.” – „Te is, keservesen siránkozó társom.”⁵⁷ Az elköszönő formulák is hasonlóak a Balassiéhoz: „Isten légyen hozzád, hogy hozzám jó voltál!” – Isten

⁵³ RMKT XVII. 9., 246. (89. szám)

⁵⁴ RMKT XVII. 9., 506. (198. szám)

⁵⁵ RMKT XVII. 11., 306. (103. szám)

⁵⁶ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból.* Szöv. gond., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka. MTA Irodalomtudományi Intézete, (Bp.) 1988, 24, 352-358.

⁵⁷ RMKT XVII. 9., 409. (159. szám)

már hozzátok, kedves táplálóim!” – „Isten hozzád, fiam, éltem vidámsága!”⁵⁸ E példából is látható, hogy a marosvásárhelyi strófákkal kiegészített búcsúvers megfelel a prosopopeiát alkalmazó halotti búcsúztatók sémájának. Ez tehát vagy azt jelenti, hogy Balassi verse a már meglévő halotti búcsúztatókhoz illeszkedett, vagy pedig azt, hogy az ő búcsúverse volt azok mintája. Bárhogy is volt, közük van egymáshoz.

A szerelmesek elválásáról vagy a szakításról szóló búcsúversek némelyikében előkerülnek az imént ismertetett bocsánatkérő és elköszönő toposzok, amelyek már nem a gyászversek, hanem Balassi búcsúéneke nyomát viselhetik magukon. A legkorábbi köztük az 1633-ban, Marosvásárhelyt keszkenőre hímzett két strófa. Időben talán egykorú a Batthyány-család körmendi levéltárában fellelt kézirat, amelyben az egyik ének ezt a címet viseli: Ennéhány versek, melyekben egy ifjú veszi búcsúját kedves szeretőjétől és barátitól.⁵⁹ Hosszú bevezető után az ifjú így kezdi szavait:

Azért ifjúságom tündüklő csillaga,
Szép kisasszonyoknak gyönyörű virága,
Vitéz úrfiaknak tisztos kívánsága,
Isten légyen hozzád, szerelmemnek lángja!

A versbéli ifjú több strófányi szerelmi búcsú után anyjától és barátaitól, sőt rosszakaróitól is elköszön:

*Ti is, sok igyemben szolgáló barátim,
Az igaz hűségben voltatok társaim,
Hírebben-nevemben én oltalmazóim,
Sokáig éljetez, kedves nyájasságim!*

Gonoszakaróim, mindnyájan kik vagytok,
Kik nagy esztelenül az szél után futtok,
*Ti is énnékem mind megbocsássatok,
Rágalmazást rólam többet ne szóljatok!*

A bocsánatkérés toposza, ugyancsak az ellenséggekkel kapcsolatban, a Váradon elhunyt Fodor Pál 1638-as halotti búcsúztatójában szinte szószerint azonosan jön elő:

Gonoszakaróim, *ti is*, kik hol vagytok,
Mindnyájon *énnékem ti megbocsássatok!*

Rágalmazást rólam többet ne tégyetek,
Hiszem, már tiétek az, mit kívántatok.⁶⁰

Barakonyi Ferenc már idézett búcsúverse pedig nyilvánvalóan Balassi verseinek ismeretében fogant. Ennek van néhány olyan strófája, amely a mitológiai Ceyx és Alcion történetét mondja el, és amelyben a férfi, nem háládatlan, hanem igaz szerelmétől búcsúzkodik. A tengerbe veszett Ceyx ekként panaszkodik asszonyának:⁶¹

⁵⁸ RMKT XVII. 9., 499-500. (194. szám)

⁵⁹ RMKT XVII. 3., 92-95. (54. szám)

⁶⁰ RMKT XVII. 3., 197. (66. szám) Talán ez volt az a Fodor Pál, aki 1616-ban másolta énekeskönyvét. A könyvtáblából kiáztatott töredéken Balassit utánzó szerelmes vers olvasható. (RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Ismeretlen XVII. századi versek.* = ItK, 1981, 439-442.)

⁶¹ RMKT XVII. 9., 304-305. (111. szám)

Tüled hát szerelmes, kedves Alcionom,
Mindennél kedvesebb, zöldellő myrtosom,
Rózsám, szép virágom,
Sűrű könyveimmel *tüled elbúcsúzom*.

Olvadjon meg bennem minden íz, tetemem,
Azki jót nem kíván tenéked, édesem,
Óh, szép szerelemesem,
Lilium szálakkal benőtt édes kertem.

Légyen Isten hozzád s álgyon hűségédért,
Sokszor vélem közlött áldott jóvaidért,
Kit töttél kedvemért,
Kit én szegény fejem *nem is érdemlett*, kért.

Bocsásd vétkeimet, melyekkel tégedet
Buzgó szerelmemből bántottam fejedet,
Felejts el ezeket,
Vakon írták, tudod, az igaz szerelmet.

Véled már sok üdön együtt nem élhetek,
Az szerencse dolga, róla mit tehetek,
Hogy ily szerelmesek
Váljanak egymástúl, légyen bús életek.

A XVII. század közepén másolt Thordai-kódexben, az „Óh, mely keservesen, jut nékem eszemben” kezdetű szerelmi búcsúének záróstrófája érdemel figyelmet:⁶²

Megbocsáss, édesem, néked *ha vétettem*, Istenemnek ajánllak,
Végző búcsúzásom, *tőled elválásom*, ez lesz, ha nem láthatlak,
Adja az Úr Isten, élhesd szerelmesen világi életedet.

E vándorstrófa változata a Vásárhelyi-daloskönyvben az „Óh, gyönyörűséges, minde-
neknél kedvesb” kezdetű, 1672-ben keletkezett búcsúzó énekben jön ismét elő:⁶³

Én is azért mostan szép alázatosan tőled *búcsúmat vészem*,
Megbocsáss, édesem, *hogya mit vétettem*, szívem gyönyörűségem,
Adja az Úr Isten, rövid idő múlva, lássalak egészségben.

A XVIII. század közepi *Halasi jegyzetkönyv*ben több szerelmi búcsúvers olvasható,
amelyek többnyire még a XVII. században keletkeztek. Köztük a „Mint árva gerlice, ki
társától megvált” kezdetű ének 4. strófájában ugyancsak megjelenik a búcsú-motívum.⁶⁴

⁶² RMKT XVII. 3., 60. (36. szám)

⁶³ RMKT XVII. 3., 182. (110. szám)

⁶⁴ *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Sajtó alá rend. ESZE Tamás, KISS József, KLANICZAY Tibor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1953, 457-458. (62. szám).

Azért míg előtted jelen vagyok, szívem,
Megbocsáss, ellened hogyha mit vétettem,
 Nem látlak már téged, te sem láthatsz engem,
 Azért *Isten hozzád, légy jó egészségben!*

Záróstrófája a Balassi versekből ismert elköszönéssel végződik: „Légy jó egészségben, szívem, édes lelkem!” Az eddig bemutatott állandó búcsúzó formulák jutottak el a nép körébe is, ám nemcsak a Lükő Gábor által jelzett temetési, hanem a lakodalmi beszédekbe is bekerültek. Udvarhelyszékben, az oroszhegyi lakodalomban, Orbán Balázs 1868-as feljegyzése szerint, a menyasszony ezeket a – Bornemisza reminiscenciát is ébresztő – szavakat intézte a „Becsületre méltó jeles gyülekezet” tagjaihoz:

Siralmas – úgy érzem – *tőletek megválnom,*
 Ezen jámbor házból útra indulásom,
 Bánatos, keserves az én *búcsúzásom,*
 De Isten szerzette, aztat én jól tudom.

Ha volt valamiben tölem bántódástok,
 Azokról tőletek *bocsánatot várok,*
 Istentől *adatni minden jót kívánok,*
 A magas mennyekben légyen *koronátok.*⁶⁵

Ezek után nézzük meg újra Balassi kikerekedett búcsúversét. A költő szerelmes ellenségének, a háládatlan Juliának szemrehányást téve ugyan, de minden jót kíván. Eztán áttér önmagára, amikor bejelenti, hogy úgy veszi búcsúját szeretőjétől, mint ellenségétől. A szerető megnevezés előfordulásai Balassi versgyűjteményében, az e versorbéli előfordulására nézve, sokatmondóak. Állandóan a szeretőről olvashatunk, a nagyciklus kezdetétől a XXXV. versig bezárólag, összesen 15 énekben, majd ismét a LXII-es és LXIV-es számúban, az utóbbiban így: „Háládatlanságán sírván szeretőmnek”. A komédia szereplői pedig eleve szeretők, s így ott, a bevezetéstől kezdve, folyton-folyvást előjön a szerető szó. (Így van ez az Euryalus és Lucretia széphistóriában is.) Látható tehát, hogy az imádott nő ilyenén való megnevezése egyedül a Júliaciklusban nem fordul elő, a Célia-versekben pedig csupán a VI. számú címében jelenik meg! Balassi tehát visszatért az égi szerelemből a földi szerelembe. Anna, és a többi szerető földi asszony égi mása Júlia és Célia, majd utánuk a titokzatos Fulvia. A valós és a fiktív név ezt a kettősséget jelzi. A komédia eleinte reális világában Thyrsis elnyeri Angelika szerelmét, ám tíz esztendő múltán, s immár Credulusként, megdicsőült színben látja meg újra a Júlia álnéven eléje kerülő kedvesét. Az égi asszony pedig eleve elérhetetlen vágykép lehet csak, aki folytonos és ellenséges elutasításával szenvedtetni el a férfival a szerelem költészetre inspiráló gyötrelmeit. A komédia fikciója szerint a nő, hosszú ideig, csupán azért utasítja el, szívre ható udvarlása ellenére, a férfi szerelmét, mert elbujdosott régi kedveséhez ragaszkodik. A férfi viszont halottnak hitt szerelme helyett, annak hasonmásával is beérné. Julia visszautasítása tehát a pásztordramán belül lovagi alaphelyzetet teremt, hiszen a férfi előbb szolgálata elfogadtatására, majd legalább a rab állapot elnyerésére törekszik, ám teljes elvettetésben lesz része. A komédiá-

⁶⁵ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból, I. kötet*, Pest, 1868, 102.

ban a boldog véghez az kell, hogy kiderüljön a szereplők igazi neve, hogy ismét a valóságba lépve, kölcsönös szeretettel egymáséi lehessenek.⁶⁶

Balassi valóságában, 1589-ben, már bizonyosan nem volt várható a szerelemben boldog vég, amit pedig épp a *Szép magyar komédiával* akart sugallni, így hát versciklusa végén ő nem mondhatja ki újra Anna nevét. Losonczy Anna a való világban is szerelmes ellenség! Az ellenség szó éppúgy többször ismétlődik a vizsgált strófákban, mint a LXIV. versben a háládatlanság szó, amely itt is előbukkan. A búcsúversben láthatóan az ellenség a kulcsszó. Az előttünk lévő strófák szerelemfelfogása a ciklust lezáró utolsó versekben formálódott ki. A háládatlan szerető, teljességgel más, mint az a kegyes, akit ha elutasító is, de haszon nélkül még lehet szolgálni. Sőt arra sem kéri már a költő Júliát, hogy, ha szolgálja nem, legalább nyomorult rabja lehessen. A megnyerhetetlen asszony a névmágia jegyében már megnevezésre sem méltó, lekerült az udvari szerelem piedesztáljáról. Így a tőle való elköszönés nélkülözi az esdeklést. A főként Angerianustól tanult petrarkista kellékekre, s Cupido szerepeltetésére sincs többé szükség, mert a költő tudatosan visszatér a korai Anna-versek modorához és szóhasználatához.

A búcsúvers igénytelenebb, 4x12-es formája is erősíti a tartalommal való összhangot. Pirnát Antallal szólva, itt a stílus és a modus is, amelyben a vers megszólal, mediocris, azaz közepes.⁶⁷ Ugyanez, a sok tekintetben hasonló, LXIV. versre is jellemző. A szerelemben a hasznot és kárt mérlegelő költő a búszerző szeretőtől ezúttal végleg válni akar, mert reményei szertefoszlottak. A saját vétkeiért való álságos bocsánatkérés is korai verseiben fordul elő: „Hogy vétettem, nem szénszándék oka, de tudatlanságom (V. 2). A türestről pedig kiderült, hogy nem hoz hasznot, holott korábban Cupido ezzel áltatta: „Bolond, nem tudod-é, hogy türes ad hasznot?” (LII. 9.) Az árván hagyatás felmélítése pedig felettebb jellegzetes toposz az érdemtelenül szenvedő szeretőről.

A nótajelzés a „Minden állat dicsér, Úr Isten, tégedet” kezdetű zsoldárparafrázisra utal, amelynek záróverse szerint „Az Szent Dávid király így könyörög vala, Hogy ellenségivel szemben mégyen vala, Kik ellen oltalma csak az Isten vala, Száznegyvennegyedik énekében hagyja.”⁶⁸ A 144. zsoldár egész tartalmát jól tükröző záróversből látszik, hogy Balassi nótaválasztása sem lehetett véletlen. Maga a dallam a Cyrus-história lehetséges nótái közt keresendő.⁶⁹ A református temetéseken ezekre a melódiákra énekelték a búcsúztatókat. A katolikus gyászszertarásokon felhangzó népi énekek, mint a „Készülj lovam, készülj, készítsd inaidat”⁷⁰, vagy a „Katoná vagyok én, ország őrizője”⁷¹ kezdetű vitézbúcsúztató, avagy Versegly 1804-ben kiadott *Rikóti Mátyásában* a „Sírhatás te is kormos” kezdetű, a kántor által (az eb ugatására) rögtönzött komikus halottbúcsúztató⁷², sőt a Kodály gyűjtéséből megismert Árgirus nótája: a „Bújosdik Árgyulus hegyeken völgyeken”, mind-mind ugyanazon melódia kései változatai.⁷³

A halotti búcsúztatók végén, a prosopopoeia retorikájával beszélgetett holt személy a temetésére gyűlt sokasághoz szól, s kéri őket, hogy hült tetemét kísérik a sírig.

⁶⁶ Actus V., scena IV. Julia: Míg te Credulus voltál s én Julia, addig kegyetlen s kedvetlen voltam hozzád, de mihelt te is Thyrsisé lettél s én is Angelicává, ottan kegyes szerelmes lettem hozzád.

⁶⁷ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Balassi Kiadó, Bp., 1996, 26.

⁶⁸ *Énekek három rendbe*. Detrekő, 1582.

⁶⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp., 1958, 15 és 23. szám.

⁷⁰ TARI Lujza: *Hangszeres zene a magyar népi gyászszertartásban*. = Ethnographia, LXXXVII. (1976) 152. (Veress Sándor 1930-as moldvai gyűjtése.)

⁷¹ KODÁLY Zoltán – VARGYAS Lajos: *A magyar népzene*. Bp., 1971, 249. (349. szám)

⁷² CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp., 1958, 235. szám.

⁷³ KODÁLY Zoltán: *Árgirus nótája*. = Ethnographia, XXXI. (1920) 25-36.

Marosvásárhelyi János 1631-ben, Nyírbátorban elmondott halotti búcsúztatója végén, a kiskorú Bethlen Kristinát így beszéltette:

Már többet nem szólok, anyali szót várok, kikkel útra indulok,
Testemet az földben, anyámnak méhében mindjára bérakjátok,
Lelkemet Kristusnak, ő megváltójának vélem együtt adjátok.⁷⁴

Balassinál ez motívum a bujdosásba való elindulásnak felel meg. Némely temetési búcsúztatóban, miként Úsz Bálint, már említett, 1595-ös testámentumában, olyan lezárás található, ahol a holt ember saját lelkét és testét is megszólítja, az előbbit Istennek, az utóbbit pedig a földnek ajánlva. Rákóczi Borbála 1693-as búcsúzása is ilyen „bérekesztéssel” zárul:

Térj meg már én lelkem a te nyugalmadban,
Rejtezzél bé Isten szárnya árnyékában,
Köttessél a mennyben élők csomójában,
Míg elvált társoddal egyesülsz újobban.

Te penig, földből lett testem, térj a földben,
Nyugodjál csendesen annak kebelében,
Tudom, hogy nem maradsz mind örökké ebben,
Felöltözlek téged ismét dicsőségben!⁷⁵

Az előbb idézett strófákban a lélek és a test a költő gondolataival és verseivel állíthatóak párhuzamba. A gondolatokra, azaz az elmére és lélekre vonatkozó strófa elveszett, ám a „*Ti penig*, szerzettem átkozott sok versek” szavakkal kezdő, s csupán az *Istenes énekek* kiadásaiból ismert záróstrófa megvan. A penig kötőszó azt jelzi, hogy az addigi jókívánságokkal ellentétes mondandó következik. A verseket tartalmazó kézirat, célját vesztve, olyanná lett, mint az élettelen porhüvely, amelyet vissza kell adni a földnek. A gyászversekben a záró teológiai gondolat a test feltámadását és a remélt üdvösséget hirdeti. Balassi profán parodiájában az üdvösség reménye helyére a kárhozat keserű valósága lép. A szerzőt búsító versek olyanok, mint a jézusi példázatban említett haszontalan szolga, vagy azok, akik az ítéletkor, érdemek híján, balra állítva vesznek el: „Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre...” (Máté 25, 14–46.).

A tökéletlen, vagy befejezetlen versek elégetésének szándéka az ókorból származó költői toposz. A reneszánsz korban a tűzzel való fenyegetőzés azonban már nem egyéb, mint érzelmős hatásvadászat. A lengyel Kochanowski szégyellt verseit veti tűzre, bánatát viszont kőbe véste, így azok nem éghetnek el; bánata okául pedig ő is a háládatlanságot említi föl. A francia neolatin költő, Joannes Bonefonius (1554–1614) Pancharisnak nevezett kedveséhez írt, XXVIII. basiumában fenyegetőzik ugyan a verségetéssel, de azt, a kedves nevének fennmaradása érdekében, mégsem teszi meg.⁷⁶ Ezek a példák azonban nem a búcsúverssel rokoníthatóak, hanem a Júlia-ciklust lezáró LVIII. énekekkel, ahol a költő bejelenti, hogy versben nem említi többet kedvese nevét. Balassi

⁷⁴ RMKT XVII. 9., 152. (37. szám)

⁷⁵ RMKT XVII. 14., 218. (65. szám); lásd még: 370. (108. szám)

⁷⁶ WALDAPFEL József, *Balassi lengyel kapcsolataihoz* = EPhK 1941, 315. – WALDAPFEL József, *Basiliscus és salamandra Balassi korának költőinél* = EPhK 1929, 242. – Bonefonius: „Quin vos quin potius subite flammis, Quin vos quin potius valere in ignes, Camoenae mihi non bene auspicatae.” ...”Quin vos vivite clara Pancharillae Meae nomina, vivite, o, Camoenae, Nec incendia nec timete flammis.”

búcsúversének végén ugyanis nem a profán petrarkista szenvelgés jelenik meg, hanem, a magyar halotti búcsúztatók teológiai hangvételének sugallatára, a jogos bűnhődés. Ez a hagyomány olyan erősen élt, hogy Csokonai Vitéz Mihály, aki, temetési szónokként, a prosopopoeiát maga is gyakorolta, *Búcsú a magyar múzsáktól* című, 1795-ben írt versében is e formát és tartalmat követte. Panaszos, szatirikus verse elején ő is Balassi módján köszön el: „Kecsegtető Múzsák! Már Isten hozzátok!” A búcsúzkodás végén pedig nála is a versek keserű sorsa kerül elő, miként egykor Balassinál:

Magam is ezután tivéletek tartok,
Kik élni és nemcsak verselni akartok,
Verbőczihez mégyek: ti tán meg nem martok,
Kik a törvényléből moslékot habartok.

Te pedig, poésis, az egek munkája,
Apollónak mézes szájú leánykája,
Te, a szegényeknek anyja és dajkája.
Élj vigan, elszakaszt Verbőczi pennája.

Minden írásimat, melyek megmaradtak
S szűk erszényem miatt közfényt nem láthattak,
Maecenasokra is eddig nem akadtak,
Akik talám nálunk mind sírba rakattak,

Bízom az érdemes késő maradékra,
Mely több szivességgel néz a jó szándékra,
Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
Pipára ragatom és vajas fazékra.

Látható hogy Csokonainál, a temetési versek analógiájára, az üdvösségre készülő léleknek a poézis, a sírba induló testnek pedig a hasznot nem hozó írások feleltethetőek meg. A halotti búcsúztatókban alkalmazott prosopopoeiának és Csokonai versének gondolatmenete is azt valószínűsíti, hogy Balassi búcsúversében a szerelmes ellenségtől való elköszönés után, de még a verseiről ítélező strófa előtt, a költőnek önmaga további sorsáról és érzéseiről is mondania kellett valamit, azaz vélhetőleg arról szólt, hogy keserű bújdosásra indul, s igyekszik kioltani magában a nagy szerelmem lángját.

Úgy véljük tehát, hogy az „Óh, én édes hazám” kezdetű költemény, ha ép lenne, 13 versszakból állna. Ez a terjedelem pedig a kompozíció tekintetében sem érdektelen, hiszen így az 1–8. és 9–13. strófa gondolati szétválásából következő, 8 az 5-höz arányszám, az aranymetszés 1.6-es hányadosát adná ki! Ráadásul a „Ti pedig, szerzettem átkozott sok versek” mondattal bevezetett, és azt megelőző strófa a búcsúének szerelmi részét, további aranymetszéssel, 3 a 2-höz arányban bontaná szét. Komlovszki Tibor szerint Balassi tíznél több versében tapintható ki a tudatosan alkalmazott aurea sectio!⁷⁷

⁷⁷ A Balassi-versekben lévő aranymetszésről: KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*. Bp. 1992. 53-54. – A Szentháromságról szóló három himnus sorainak összege, mint azt Horváth Iván észrevette, 44+27+28=99, amely a teljes versciklus 3x33=99 versére utal (HORVÁTH Iván, *A Balassi-sor szám-misztikai értelmezéséhez*. = ItK 1970. 672-679. és HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982. 65-78.) Ha a számmissztika tökéletes, úgy ezt a ciklusra kivetítve, a soroknak a strófák felelnek meg, így az ideális 99 vers 999 strófából kellene hogy álljon. A meglévő 66-os, sajnos hiányos ciklus strófáinak összege 666-ra tendál. Az első 33 versből hiányzik a teljes 31. számú, valamint a 30. számú hosszú, epillion jellegű vers vége. A meglévő énekek strófaszáma 335. A hiányzó 31. számú

Balassi Bálint a korabeli gyászversek proszopopoeiáját mintául vevő búcsúversében eljutott oda, hogy énekei sorozatának végén, legalább a lírai önéletrajz – hol fikatív, hol életszerű – tündérvilágában, a szerelmi varázst a maga részéről megtörje, hogy itt lehessen előttünk Ady versének korai ellenpárja, az *Elbocsátott szép-üzenete*.

Eredeti megjelenés: Irodalomtörténet, 2004, 173–211.

vers helyére illő kétes hitelű szerzemény 13 strófás, így, ha a jelenleg 28 strófányi 30-as vershez még 15 strófa kerülne, úgy 363 strófa lenne a végösszeg. A második 33 versből a 36. számú hiányzik és a búcsúvers elveszett strófái. A meglévő énekek strófaszáma 276. A megkerült, de kétes hitelűként kezelt 36-os vers 14 strófás, ha a most rekonstruált búcsúvers 13 strófás, úgy 303 strófa lenne a végösszeg. Tehát a 66 vers 363+303, azaz együttesen 666 strófát tesz ki. Ha az Istenes énekek 33 verse meglenne, s 333 strófából állna, úgy összesen 999 versszakot tenne ki a 3x33-as kompozíció.